

Magyar női deportáltak Sachsenhausen külső táborában II.

A hadiipar túlélése nőként

A *Hurbán* előző számában¹ jelent meg ennek a tanulmánynak az első fele, amely azt mutatta be, hogy a kényszermunka a Harmadik Birodalmon belül milyen méreteket öltött a háború éveit alatt. A német gazdaság 1941-re válságba jutott, és a német lakosság nem volt képes fedezni az égető munkaerőhiányt. Ezért a nemzetiszocialista vezetés különböző csoportok kényszermunkára történő bevetése mellett döntött. A megszállt területek civil lakossága és a hadifoglyok mellett a koncentrációs tábori foglyokat is a hadicélok teljesítése érdekében alkalmazták.

Ebbe a folyamatba kapcsolódott be a magyarországi zsidóság deportálása is. Azok, akik túléltek az auschwitzi szelekciót, gyakran Németországba tartó transzportokba kerültek, azzal a céllal, hogy ott különböző üzemekben dolgozzanak.

A tanulmányom első felében ismertettem az általam kiválasztott négy tábor történetét, amelyekben magyar nők dolgoztak a hadiipar számára. A vizsgált helyszínek: Genshagen, Glöwen, Berlin-Spandau és Berlin-Reinickendorf, mind a sachsenhauseni főtáborhoz tartoztak. Két helyszínen repülőgépmotorok összeszerelése, egyikben bombák gyártása, Glöwenben pedig építkezési munka folyt. A gyári műszakok nagyon megterhelőek voltak a foglyok számára, ugyanis 10–12 órát is az összeszerelő csarnokokban kellett tölteniük. A betanítás minimális mértékben történt meg, ezért a nehéz fizikai munka sok veszéllyel járt az asszonyok számára. Többen súlyos baleseteket szenvedtek, mivel a gépek elkapták a végtagjaikat. A táborokban az elégtelen ételmezés és ruházat mellett az SS-őrnök kegyetlenkedéseit is el kellett viselniük. Azonban néha segítséget jelentett, ha a gyárban dolgozó német civil munkások élelmiszert és egyéb dolgokat csempészték be számukra.

A külső táborok körülményeit és jellemzőit, illetve az üzemekben végzett munkát a tanulmány első felében írtam le részletesebben. Jelen esetben, a második részben, azt mutatom be, hogy a női foglyok esetében milyen kihívásokat jelentett számukra a női mivoltuk. Volt-e a nőknek bármilyen előnyük vagy éppen hátrányuk a nemükből adódóan a túlélés kapcsán? Milyen dinamikák, kapcsolatok fedezhetők fel egy nőkből álló csoportban?

A HAJ, MINT ÉRTÉK

A túlélők visszaemlékezéseiből számos megjegyzés vonatkozik arra, hogy a hajuk mekkora értékkel bírt számukra. A négy tábor egyikébe sem közvetlen transzporttal érkeztek a foglyocsoportok, hanem főként Auschwitzon, majd a női táboron, Ravensbrückön, keresztül. A külső táborokba azok a nők érkeztek kopasz fejjel, akiket először Auschwitzba deportáltak. Ott a nők teljes szőrtelenítése történt meg. Ennek két oka is volt, egyfelől egészségügyi, hogy a tetvek terjedését megakadályozzák, illetve pszichológiai, hogy a foglyok személyiségét megtöriék. A hajlevágás művelete nagyon megalázó volt a nők számára, hiszen azt többségében

¹ *Hurbán* (2.) 2024. 1. 64–80.

a férfi SS-katonák előtt, férfi rabok végezték.² Azok a foglyok, akik nem Auschwitzon keresztül érkeztek az *Außenlagere*be, nem számolnak be arról, hogy más táborokban, a gyárba kerülés előtt, megfosztották volna őket a hajuktól.

Az Auschwitzban levágott haj viszont a külső táborba kerüléskor már pár centimétert viszanőtt. Nem nehéz elképzelni, hogy továbbra is milyen megalázó lehetett a nők számára ez a félkopasz állapot. Különösen, hogy ilyen kinézettel kellett mutatkozniuk az üzemekben dolgozó német, civil férfi munkások előtt.

Ennek következtében a haj megléte értéknek számított a nők között. Ez pedig egészen furcsa viselkedési módokat eredményezett. A verés, botozás és pofonok mind a négy vizsgált esetben általánosak voltak. Illetve sok túlélő megjegyzi, hogy a női SS-tagok sokkal kegyetlenebbül bántak velük, mint a férfiak.³ Spandauban az SS-felügyelők korbáccsal verték a foglyokat, és a farkaskutyáikat uszították rájuk.⁴ Ezenkívül, az ételért sorban álló foglyokra többször is slaggal vizet engedtek.⁵ A táborokban mégis a legkegyetlenebb büntetésnek nem a fizikai erőszak, hanem a hajlevágás számított. Bár megjegyzendő, hogy ez nem érintett minden női csoportot egyformán.

A kopaszság okozta szégyenérzet olyannyira erős volt, főleg a Reinickendorfba került nők között, hogy a foglyok inkább választották a fizikai fenyítést, mintsem a hajuk ismételten történő levágását. Amikor az egyik barakkban az őrség lopott céklát talált, mind a harminc nő haját kopaszra nyírták; azok hiába könyörögtek, hogy inkább kétszer ne adjanak nekik ebédet.⁶ Seif Katalin egy teljes éjszakán keresztül állt egy vizes hordóban, de így megtarthatta a haját.⁷ A kopaszság ténye még évekkel később is erős érzelmi reakciót váltott ki az egykori foglyokból. Lax Elza, a vele készült interjú során, elsírta magát, amikor arról beszélt, hogy miként vágták le a haját, és hogyan próbálta meg egy fejkendővel eltakarni a fejét a gyárban, ahol azonban a munkások igyekeztek emiatt megvigasztalni.⁸ Bleicher Andorné pedig inkább 15 ütést kért, amikor rajta kapták, hogy almát fogadott el egy munkástól, mint hogy levágják a haját.⁹

Spandauban, ahová a magyar nők többsége hajjal érkezett, a kopasz német konyhás lányok könyörögtek nekik, hogy vágjanak le egy-egy fürtöt, hogy ők a kendőjük alá rakhassák, mintha nekik is lenne hajuk.¹⁰

Változó volt, hogy a hajlevágás büntetését melyik táborban hogyan alkalmazta az SS. Reinickendorfban rendszeresen büntették ezzel a nőket, és Spandau kapcsán is megemlíti egy-egy túlélő. Glöwenben is fenyegetett ezzel a lágerparancsnok, azonban ígéretét nem váltotta be.¹¹

A jelenből tekintve érthetetlennek tűnhet, hogy valaki a veszélyes fizikai bántalmazást vagy az ételmegvonást választja olyan, valódi létszükségletet nem képviselő értékkel szemben, mint a haj megtartása. Erre az ellentmondásra Hajdú Gézáné próbál magyarázattal szolgálni:

„A hajvágást végig a legsúlyosabb büntetésnek tekintettük és szörnyen féltünk tőle. Férfiak, akiknek ezt ottan a gyárban, vagy azóta itthon elmondtam, nem tudták ezt az irtózásunkat megérteni. Azt mondták ők a verést, étellevonást vagy más rafinált büntetést sokkal súlyosabbnak ítélték volna. Pedig érthető volt szörnyű rettegésünk a hajnyírástól. Elsősorban mindig reméltük,

2 Anschütz–Meier–Obajdin 1994: 124–127.

3 Blanka Weltman. 1997.09.26. Kanada, 33569.

4 Kun Sándorné, Giesser Etelka, Kopp Gabriella, Robert Veronika, Pollacsek Ferencné, Szőke Györgyi, Gottlieb Márta és Lantos Vera, DEGOB 2494; Vityák Mihályné, sz. Kaiser Hedvig visszaemlékezése. HDKE LSZ 2011.991.1.

5 Elizabeth Forbat. 1998.06.19. Ausztrália, 43781.

6 Engel Anna, DEGOB 3577.

7 Katalin Seif. 1997.04.02. USA, 27645.

8 Elza Lax. 1996.07.15. Kanada, 17107.

9 Interjú Andorné Bleicher. 1997.02.26. Magyarország, GuMS BA 402.1.

10 Helena Martineková. 1996.08.15. Szlovákia, 18528.

11 Rose Samet. 1995.07.25. Kanada, 4342.

hogy a háborúnak hamar vége lesz, reméltük, hogy hamarosan viszontláthatjuk kedveseinket és nem akartunk előttük rútságig elcsúfított, kopaszra nyírt fejjel megjelenni.(...) Másrészt fáztunk is kopaszon, annál is inkább, mert ilyenkor a büntetés megtoldására a chef eltiltott bennünket a fejkendő viselésétől.”¹²

A történelmi kutatásokból kiderül, hogy a női foglyok túlélésében nagy szerepet játszott, hogy mennyire adtak a megjelenésükre, az ápoltságra. Természetesen nincsen különbség aközött, hogy az éhezés, a kínzások, a fizikai munka mind a férfi, mind a női rabok életben maradási esélyeit egyenlően csökkentették; azonban a kutatások azt bizonyítják, hogy a nők jobban képesek voltak a túlélésre, mint a férfiak. Míg a nők kamatoztatni tudták a korszakban elvárt női szerepeket a tábori világban – minimális élelmiszer kreatív felhasználása, varrással a ruházatuk kiegészítése, családi szerepek átvitele nem rokonokkal való kapcsolatokba –, addig a férfiak kevésbé voltak képesek a családi védelmező szerepüket a lágeréletbe is átültetni és szoros kapcsolatokat kialakítani.¹³

Bizonyos, a normális életben elsajátított női szerepek növelhették a foglyok túlélési esélyeit, azonban emellett tagadhatatlan, hogy a biológiai nemből adódó tényezők bizonyos szinten sokkal sebezhetőbbé is tették a női foglyokat. A menstruáció,¹⁴ a terhesség¹⁵ és a szexuális erőszak¹⁶ mind olyan faktorok voltak, amelyek, a férfi foglyokkal ellentétben, külön nehézségeket okoztak a számukra. Mégis a női túlélők visszaemlékezéséből általánosan az derül ki, hogy hosszabban képesek voltak megőrizni a civilizált állapotukat. A nők jobban ügyeltek a tisztaságra, a kinézetükre; ebből a szempontból volt fontos kérdés a haj is. A beszámolóikban kevesebb szerepelnek az úgynevezett muzulmánok, akik a tábori zsargon szerint azok a foglyok voltak, akik minden értelemben elhanyagolták magukat.

CSALÁDI ÉS BARÁTI KAPCSOLATOK A TÁBOROKBAN

A nők, ha elszakították őket családtagjaiktól, igyekeztek egy „fogadott családot” kialakítani maguk körül, amelyben a generációs különbségek nyomán kvázi anya-lánya, azok hiányában pedig nővéri kötelékekhez hasonló erős kapcsolatok jöttek létre. (Reinickendorf kapcsán két

12 Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata. HDKE LSZ 2011.828.1.

13 Ringelheim 1985: 746–747.

14 A foglyok többsége a menstruációjuk elmaradásáról számol be, amely egyszerre következhetett be a deportálások jelentette érzelmi megrázkódtatás és/vagy az elégtelen táplálkozás miatt, de lehetett a szervezetük természetes védekező mechanizmusa is a rossz higiéniai viszonyokra (Anschütz–Meier–Obajdin 1994: 127). Több tábori visszaemlékezésben beszámolnak arról, hogy a menstruáció elmaradt, és a felszabadulás után is csak sokára jelentkezett újra. Egyes túlélők szerint az ételükbe brómot rakhattak, és ezért állt elő az amenorrhoea. (Erika Goodstein. 1995.11.08. USA, 8447; Eva Mandula. 1995.12.21. USA, 13713).

15 Genshagen kivételével minden táborban voltak terhes nők, akiket kivétel nélkül átszállítottak – gyakran már a szülés előtt – másik táborokba. A Reinickendorfba deportált Surányi Ilonát miután állapotosan már nem tudott dolgozni, visszaszállították Ravensbrückbe, ahol egy kislánya született. Ezután azonban Bergen-Belsenbe kerültek, ahol a csecsemő meghalt (Ilona Surányi. 1996.01.26. Németország, 8663). Spandauban egy eset ismert, amikor egy nőnek kislánya született; kedvesen bántak velük, még tejet is kaptak, egy hét múlva viszont elvitték őket a táborból (Violet Adler. 1996.03.12. USA, 10108). Glöwenben több nőnek is gyermeke született. Egy lányt még a szülés előtt elvitték másik lágerbe, más azonban a táborban szülte meg a gyermekét. Martha Sorger emlékszik, ahogyan reggel az Appellnál bejelentették, hogy a blokkban nem 500-an, hanem már 501-en vannak (Emilia Josef. 1995.07.21. Ausztrália, 4165; Martha Sorger. 1996.05.08. Kanada, 14954).

16 A vizsgált túlélők erről kevésbé beszélnek. Két esetet lehet csak kiemelni; Blanka Weltman igyekezett magát tisztán tartani Spandauban a haját sem vágta le, ezért szerinte az egyik SS-őr szexuálisan közeledett hozzá. Amikor kivitték fát gyűjteni az erdőbe, a férfi azt mondta neki, hogy legközelebb egyedül jöjjön. A nő soha többet nem jelentkezett különmunkára (Blanka Weltman. 1997.09.26. Kanada, 33569). De nemcsak a férfiak zaklathatták a foglyokat; Szász Jenőné egy alkalommal a spandau *Lagerälteste* zaklatta (Szász Jenőné. 1999.08.24. Magyarország, 50291).

túlélő megemlíti egy szerelmi kapcsolatot is két női fogoly között.¹⁷⁾ Ezzel szemben a férfiak gyakran csak szükséges kötelékként említik a kapcsolataikat, és többnyire a magányos túlélést választották.¹⁸

A fent leírt társas kapcsolatok fontos szerepet játszottak. Számos túlélő megemlíti, hogy fogolytársai által kapott támogatás és segítség nélkül nem éltek volna meg a felszabadítást. Érdekes megfigyelni, hogy sok Magyarországról deportált családtag együtt tudott maradni több tábor is megjárva.¹⁹ Egyedül maradt foglyok főleg olyanokkal társultak, akik ismerőseik voltak korábról is.²⁰ Egyes túlélők szerint azoknak, akiknek nem volt rokonuk a táborban, nehezebb volt életben maradniuk.²¹ Ezt talán helytállóbb úgy megfogalmazni, hogy azoknak volt kevesebb esélyük, akik teljesen elmagányosodtak; ugyanis a rokoni kapcsolatok gyakran terhet is jelentettek, hiszen nehéz volt a sok szelektálás mellett együtt maradni,²² illetve az egy-egy családtag elhalálása miatt érzett fájdalom is csökkenthette a túlélés esélyeit.²³ Pár fogoly azonban arról számol be, hogy nehéz volt szolidaritást vállalni egymással.²⁴ Gyakran loptak egymástól, és alapvetően az idősebb generáció (harminc felett) és a fiatalabb, húszas éveikben járó foglyok között sok volt a feszültség.²⁵

A családtagok életben tartása is motivációja lehetett a túlélésnek, viszont sok áldozatot is követelt. Egyes nők igyekeztek valamilyen pozícióhoz jutni a táborokban, hogy az életben maradásuk esélyét növelni tudják. A koncentrációs táborokban a foglyok felügyeletében az SS néhány rab közreműködését is igénybe vette. Az ún. *Funktionshäftlinge* (pozícióval rendelkező foglyok) élén a *Lagerälteste* (tábori rangidős fogoly) állt, aki az egész táborért volt felelős az SS előtt. Alá tartoztak a *Blockälteste*k, akik az egyes barakkokért feleltek. A hierarchia alján a kápók voltak, akik a munkavégzés során felügyelték a foglyokat. A lágeri tisztség betöltése növelte a fogoly túlélési esélyeit; ők azonban gyakran embertelenül bántak fogolytársaikkal, akik szemében német kollaboránsok voltak.²⁶ Reinickendorfban és Glöwenben is olyan nők

17 Több túlélő is sejtet szerelmi kapcsolatokat mind a foglyok között, mind a SS-felügyelők és rabok között. Azonban mivel az interjúk többsége a '90-es években készült, és maguk a túlélők is az idősebb generáció tagjai, ezért csak szemérmesen utalnak ilyen történésekre. Egy esetet azonban ketten is részletesebben kifejtettek. A táborban volt egy „primitív női hentes”, aki egy gyönyörű nővel lakott együtt. Hajdú Gézáné szerint ezt a henteset Gizának hívták, és a nagydarab, erős nőre a németek is felfigyeltek, rábízta az éléskamra őrzését. Ezután Giza egészen férfiasan viselkedett a táborban, nadrágot hordott, és egy Marika nevű, ruharaktáros rabbal folytatott nyíltan viszonyt. (Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata LSZ HDKE 2011.828.1; Magda Stone. 1996.02.11. USA, 11980).

18 Goldenberg 1996: 82–88.

19 Fodor Ilona és Magda édesanyjukkal együtt éltek túl Reinickendorft (Interview mit Magda und Ilona Fodor. 1997.02.28. Magyarország, GuMS BA 413.1); Rose Ross sógornőjével volt együtt Spandauban (Rose Ross. 2000.09.24. USA, 51156); Vera Katz nővérével és hűgával együtt került a táborba (Vera Katz. 1996.08.05. USA, 18203.)

20 A foglyok közötti szolidaritásra és barátságra remek példa Bartha Rezsóné, leánykori nevén Schwarcz Ágnes és Bán Edit, festő kapcsolata. A két nőt együtt deportálták Budapestről, ahol korábban futólag ismerték egymást. A 17 év korkülönbség ellenére inkább nővéri kapcsolat alakult ki kettejük között, és kölcsönösen megmentették egymás életét. A barátságuk a háború után is fennmaradt (Ágnes Rezsóné Bartha. 2000.03.13. Magyarország, 50731).

21 Valerie Czutrin. 1996.11.13. Kanada, 22782.

22 Annah Miler (Müller Ignácné) édesanyja, Révész Ignácné 49 évesen is jól tartotta magát, tehát a szelektálásokon mindig a munkaképesek közé választották. Viszont az asszonynak már korábban letörött fogpótlása kiesett, ami nagy gondot okozott, ugyanis minden szelektáláskor a fogakat is megnézték; a hiányos fogazattal rendelkezőknek pedig rosszabb esélyeik voltak. Ezért Annah Milernek sikerült gyertyaviaszt szereznie, és az *Appell* során mindig azzal pótolta a hiányzó fogrészt. Anya és lánya sokáig titkolta a különböző táborokban, hogy rokonok, mivel féltek, hogy emiatt szétválasztják őket (Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192).

23 Kris Éva túlélő hűgával és édesanyjával együtt volt Reinickendorfban. Hűga agyhártyagyulladásban elhalálozott, amely következtében édesanyja teljesen összeomlott, csak annyira tudta tartani magát, hogy másik lányát ne hanyagolja el teljesen (Éva Kris. 2000.06.07. Magyarország, 50950).

24 „Általában nagy volt közöttük az egyenetlenség, irigyek és önzők voltunk egymáshoz. Ha az egyikünk megspórolt egy kis kenyeret, azt igyekezett a másik eltulajdonítani. Állandó lopások voltak a blokkban.” (Engel Anna, DEGOB 3577.)

25 Hajdú Gézáné szerint míg az idősebbek azzal érveltek, hogy fizikailag kevésbé bírják a munkát, de a fiatalok sorsa még jóra fordulhat; addig a fiatalabbak elvesztett ifjúságuk éveit siratták, amelyet már sehogy sem kaphatnak vissza. Állandóan folyt a harc a két csoport között a jobb fekhelyért és az élelemért (Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1).

26 <https://www.mauthausen-memorial.org/de/Wissen/Das-Konzentrationslager-Mauthausen-1938-1945/Das-System-der-Funktionshaeftlinge> (utolsó letöltés: 2024. október 21).

töltötték be a *Lagerälteste* pozíciót, akik rokonaikkal voltak a táborban. Érdekes megfigyelni, hogy míg az előbbi *Außenlager*ben Klein Kató gyakran kegyetlenebbül bánt a foglyokkal, mint az SS, miközben testvéreivel a körülményekhez képest jólétben élt,²⁷ addig az utóbbi helyen az ugyanilyen pozícióban lévő Rózsi igyekezett több társnőjén is segíteni és nem visszaélni a hatalmával.²⁸

A két *Lagerälteste* viselkedése két különböző stratégiát mutat. Klein Kató esete jól példázza, hogy a túlélés érdekében egyes rabok milyen morális határokat voltak képesek átlépni. A kérdés megítélése az utókor szempontjából igazán nehéz, hiszen egyfelől elítélendő, ahogy rabtársaival bánt – bizonyos esetekben még az őrségnél is durvábban bántalmazta őket –, másrészt azonban tudvalévő, hogy a lágerek világában a hétköznapi normák elvesztették értéküket, és a szolidaritás helyett a saját túlélés biztosítása is nehéz feladatnak bizonyult. Lehetséges, hogy a lány jelleme hajlott a szadizmusra, azonban családja túlélésének biztosítása érdekében is viselkedhetett így. Bárhogyan magyarázzuk is magatartását, az a visszaemlékezésekből kiderül, hogy a Klein testvérek, Kató pozíciójának köszönhetően, sokkal jobban éltek, mint a többiek. Bleicher Andorné szerint annyi élelemhez jutottak, hogy a többi fogolyhoz képest mind el voltak hízva.²⁹ Míg a többi nőnek egyetlen ruhája volt, addig nekik több is jutott; az *Appellre* pedig abszurd módon ki is csinosították magukat. A lakrészükben a polcokon lekvár, csokoládé és egyéb, a többi fogoly számára elképzelhetetlen „luxuscikkek” sorakoztak.³⁰ Mégis a glöweni *Lagerälteste*, Rózsi, történetét tekintve látható, hogy emberségesnek maradván, a többi fogolynak nem ártva is lehetett ilyen pozíciót betölteni, és egyben a saját rokoni életben maradását is a lehető legjobban biztosítani.

Azok a foglyok, akik nem jutottak tábori tisztséghez, más módokon igyekeztek plusz élelmiszerhez, ruhadarabokhoz jutni. A már említett, civil munkásoktól kapott támogatás mellett, olyan tevékenységekkel is igyekeztek javítani a sorsukon, amelyeket a civil életben nőként kellett elsajátítaniuk. Amennyiben a megfelelő alapanyagot be tudták szerezni, több nő apró „emléktárgyakat” gyártott,³¹ varrt, kötött,³² festett és rajzolt;³³ majd ezeket egymás, valamint az SS-felügyelők és a német civilek között elcserélték.³⁴

A foglyok közötti szolidaritás nemzetiségeken is átívelt. Bán Edit Genshagenben felkerült a Ravensbrückbe visszaszállítandók listájára – ami szinte a halálos ítélettel volt egyenlő –, amire

27 A Reinickendorfban vizsgált 20 túlélő beszámolójából kilenc személy a szenvedései egyik fő okozójaként Klein Katót nevezi meg. Klein Kató felvidéki származású lány volt, aki több testvérevel együtt élt a lágerben (Olga Sternberg. 1995.11.13. USA, 8664). Több fogoly szerint is szadista volt, és a pozíciót, amelyhez jutott, arra használta fel, hogy a németeket a lehető legjobban kiszolgálja. „A német vezetőség után a legfőbb parancsnokunk, rettegett felettesünk a *Lagerälteste*, a táborban rangidős Klein Kató lett. (...) A felügyelők minden apróságért hozzáfordultak, vele szabatták ki számunkra a büntetéseket (...). Már kezdetben is rettegünk ettől a műveletlen, tanulatlan fiatal lánytól, de eleinte még nem is sejtettük, hogy a németek befolyása alatt milyen démonikus fúriáva fogja kínálni magát.” (Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1).

28 Martha Sorger szerint a felvidéki *Lagerältestet* Rózsának hívták, és testvéreivel és édesanyjával volt együtt a táborban. Mindannyian rendszeresen bántak a többi fogolytársukkal (Martha Sorger. 1996.05.08. Kanada, 14954). Katalin Stark túlélőt egyszer mentette a büntetéstől: a lágerben kapott kabátjaik hátát ki kellett vágniuk és egy másik anyaggal bevarniuk, hogy a szökés ezáltal is nehezebb legyen. Ő azonban nem vágta ki, hanem rávarrta a négyzetet. Egy ellenőrzés során észrevették, és csakis a *Lagerälteste*-nek köszönhetette, hogy nem büntették meg, ugyanis annak sikerült valahogyan a tábori őrség előtt kimagyarázni az esetet (Katalin Stark. 1998.08.27. USA, 46127).

29 Interjú Andorné Bleicher. 1997.02.26. Magyarország, GuMS BA 402.1.

30 Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata. HDKE LSZ 2011.828.1.

31 Beck Jenőné a német munkásoktól kapott tű és ruhadarabok segítségével, drótból elkészítette az egyik SS felügyelőnő kutyáját, amit neki is ajándékozott. „Meg tudtam szelídíteni az SS-nőket” – emlékszik vissza, és még egy kis kenyeret is kapott érte cserébe. (Beck Jenőné. 1999.08.27. Magyarország, 50287).

32 Martha Sorger. 1996.05.08. Kanada, 14954.

33 Theresa Gericke portrékat festett és rajzolt az SS-személyzetről, illetve az *Unterscharführer* édesanyjáról is egy fénykép alapján. Ezért cserébe szintén kenyeret kapott, azonban a rajzok készítése miatt kevesebb ideje jutott pihenni (Theresa Gericke, 1997.08.05. Egyesült Királyság, 32466); Gyulai Kató ceruzát, színes krétát lopott a gyárból azoknak a fogolytársainak, akik tudtak rajzolni, hogy aztán az alkotásokat ételre tudják cserélni (Gyulai 1995: 368).

34 Hopmann–Spoerer–Weitz–Brüninghaus 1994: 391.

egy Frieda Franz nevű német kommunista fogoly figyelmeztette Editet. Frieda Franznak *Lager-schreiberinként* (táborírnok) sikerült Bán nevét a transzportlistán egy nemrég meghalt fogolytársuk után Bankéra megváltoztatnia, így a festőnő megmenekült a transzporttól.³⁵ Spandauban, az üzemcsarnokban, a német munkások mellett a jobb körülmények között élő külföldi kényszermunkások is önzetlenül segítették őket.³⁶

A „SZABADIDŐ” ELTÖLTÉSE

A férfi és a női foglyok között sok hasonlóság fedezhető fel a táborokban lévő „szabadidő” eltöltése kapcsán. A szabadidő természetesen csak a lágerek körülményei között értelmezhető, a négy helyszínen például a pihenőnapok esetében.

A foglyok életében fontos szerepe volt az ünnepnapoknak; az általában novembertől áprilisig terjedő időszakban, amit az *Außenlagerekben* töltöttek, a karácsony, az újév,³⁷ a húsvét és a *Jom Kippur*³⁸ esett bele. Ilyenkor esetleg jobb ételt kaptak, az ünnepi műsor megszervezése pedig olyan elfoglaltságot biztosított, amely kis örömet szerezhetett a tábori mindennapok terrorja mellett. A legtöbb túlélő remek „ünnepi menüről”, szórakoztató műsorokról (amelyeket néha még az SS-őrség is megnézett),³⁹ illetve egymás megajándékozásáról számol be.⁴⁰ Egyesek a szenvedések közepette olyan nosztalgiával tekintenek vissza egy-egy ünnepre, hogy a legboldogabb karácsonyként aposztrofálják azt.⁴¹

Az ünnepi alkalmakon kívül több táborban is igyekeztek előadásokat tartani, és kulturális tevékenységet folytatni. Glöwenben kultúrdélutánokat tartottak, amelyeket néha még a táborparancsnok is meglátogatott.⁴² Verset írtak, zenéltek, beöltöztek, énekeltek, vagy egyszerűen csak meséltek egymásnak.⁴³ Spandauban minden hónapban előadást rendeztek, amelyeknek Szőnyi Kató bábrendező volt a fő szervezője.⁴⁴

Az ünnepek megszervezése, illetve a kulturális programok, beszélgetések megtartása nem női sajátosság, a férfi túlélők is beszámolnak ilyen eseményekről. Azonban inkább női sajátosság, a férfi túlélők is beszámolnak ilyen eseményekről. Azonban inkább női sajátosság, a férfi túlélők is beszámolnak ilyen eseményekről.

35 Bauer 2006: 185.

36 Rochlier Judit, DEGOB 508.

37 Spanauban szilveszterkor szavaltak és énekeltek. Szász Jenőné Arany János *Gyermek és szívárvány* című versét mondta el (Szász Jenőné. 1999.08.24. Magyarország, 50291).

38 Glöwenben a *Lagerälteste* megkérte a táborparancsnokot, hogy az előző nap adják oda a foglyoknak az élelmet, hogy így tudjanak böjtölni (Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192).

39 „*Karácsony első napján nagy ebéd volt. Krumplifőzeléket kaptunk hússal és sütemény is volt mellé. Másnap egy nagy hangversenyt rendeztünk, színésznők és énekesnő is volt köztünk, akik felléptek. Istenem, jól laktunk és előadást hallgattunk, gyönyörű élmény volt. Az előadást az SS-nők és a Lagerführer is végignézték.*” (Engel Anna, DEGOB 3577); Karácsony estéjén Glöwenben az *Unterscharführer* zenét akart, azonban a táborban lévő cseh zongoraművész éppen büntetésből le volt csukva. A *Blockälteste* viszont megtudva, hogy Annah Miler is tud játszani, ezért kérte őt, hogy menjen a cseh zenész helyett. Végül nehezen beleegyezve elment, és karácsonyi dalok mellett mindenféle klasszikus darabot játszott a német tiszt számára, aki az előadás végén megköszönte neki a koncertet és megkérdezte, hogy éhes-e? Mikor az asszony ezt önérzetesen letagadta, megkérdezte, hogy van-e bármilyen kívánsága? Erre azt kérte, hogy az édesanyját vegyék ki abból a nehéz fizikai munkából, ahová most be van osztva. A lágéparancsnok teljesítette ezt, illetve ajándékban adott a nőnek szappant, fésűt és cigarettát (Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192).

40 Bartha Rezsőné az 1945. évi húsvétot írja le részletesen a vele készített interjú során. Sikerült a német munkásoktól papírt, ceruzát és ollót szerezniük, amelyekkel Bán Edit 12 képet rajzolt a lágéréletről. Bartha Rezsőné ezeket képeket összekötötte, mint egy könyvet. Mivel heten voltak magyar nők egymással jó viszonyban, ezért mindenki csinált egy kis ajándékot a másiknak. Rongyokból zsebkendőt varrtak, fehér papírból csipkés tányért vágat ki. Az egyik művezetőtől még gyertyát is kaptak, amelyhez drótból gyertyatartót is hajlítottak. A gyárat borító kamuflázs, vattaszerű anyagból pedig egy kis nyuszit is készítettek. Hogy ünnepi sütemény is legyen, naponta félreraktak egy kis kenyert, amiből kávéval egy tortafélét formáltak. Valaki egy bugyit is készített ajándékba, ami sokat jelentett nekik, ugyanis fehérneműjük egyáltalán nem volt (Ágnes Rezsőné Bartha. 2000.03.13. Magyarország, 50731).

41 Theresa Gericke, 1997.08.05. Egyesült Királyság, 32466.

42 Müller Ferencné és Révész Ignácné, DEGOB 460.

43 Rose Samet. 1995.07.25. Kanada, 4342.

44 Szász Jenőné. 1999.08.24. Magyarország, 50291.

tosságnak számított az, hogy a női deportáltak milyen sokat és milyen módon beszélgettek ételekről és elképzelt társasági eseményekről.

A kommunista Pintér Marianne szerint azonban a legtöbb fogoly csak ételekről tudott beszélni, ő viszont igyekezett irodalomról, politikáról és színházról is beszélgetéseket kezdeményezni.⁴⁵ Érdekes, hogy a női foglyokat vizsgáló szakirodalom szerint a receptek cseréje, képzeletbeli menüsorok összeállítása – bár, ahogy Pintér Marianne is sejteti, nem intellektuális témák voltak – jelentőségteljes tevékenységnek számítottak az asszonyok között. Így az éhség ellen kreativitásukkal is küzdöttek, minél bonyolultabb receptek elmondásával, illetve sokszor történetet is szöttek a mesélés köré.⁴⁶ Több fogoly is arról számol be, hogy nem pusztán az ételről beszéltek, hanem egy jövőbeli vendégséget képzeltek el egészen olyan apró részletekig, hogy milyen ruhát viselnek majd, és pontosan mit főznek.⁴⁷ Ilyen ábrándozások pedig kevésbé voltak jellemzőek a férfiakra.

A TÚLÉLŐK SORSA

A holokauszt története nem ér véget a foglyok felszabadulásával. A kutatásokhoz szervesen hozzá tartozik, hogy a túlélőkre milyen sors várt a táborok után: hazatértek-e, Magyarországon maradtak-e vagy emigráltak, illetve hogyan dolgozták fel a háború alatt átélt eseményeket? Ennek vizsgálata számos tudományág tárgyát képezi. Az utóélet nyomon követése az USC Shoah Alapítvány interjú alanyainál a legkönnyebb; ugyanis ezekben az interjúkban a kérdezettek nemcsak a háború előtti időszakról és a vészszakra mesélnek, hanem az 1945 utáni életükről is. A 45 vizsgált interjút 1995 és 2001 között vették fel; a legtöbbet, 19-et, az Egyesült Államokban, Magyarországon kilencet, Kanadában hatot, Ausztráliában ötöt, Izraelben és az Egyesült Királyságban kettőt-kettőt, Németországban és Szlovákiában egyet-egyet rögzítettek. A számokból látszik, hogy a túlélők többsége elhagyta az országot; azonban fontos felhívni arra a figyelmet, hogy az interjúk készítése Magyarországon öt évvel később kezdődött, mint az Egyesült Államokban, így a számbeli különbségeket ez is okozhatta.

A négy vizsgált táborból négy túlélőt választottam ki, akiknek életútja négy különböző stratégiát követ. Így céлом bemutatni azt is, hogy a női deportáltak előtt milyen lehetőségek állhattak miután felszabadultak a táborokban.

A bemutatott személyek a következők: a Losoncról deportált Katalin Seif, aki Reinickendorfban; a Budapestről deportált Gyulai Kató, aki Spandauban; a szintén Budapestről deportált Bán, később Kiss Edit, aki Genshagenben; illetve a Sárospatakról deportált Annah Miler Glöwenben végzett kényszermunkát.

A felszabadulás után mind a négy vizsgált nő – hosszabb-rövidebb ideig – visszatért Magyarországra, először is Budapestre, ahol többen is a DEGOB segítségét vették igénybe.⁴⁸ Budapestre sokan annak reményében érkeztek, hogy ott találkozhatnak a rokonaikkal és más deportált ismerőseikkel, illetve túlélők itt cseréltek egymással információt a keresett személyekről. Akik szerencsésen megtalálták családtagjaikat, gyakran együtt kezdték felépíteni az új életüket és visszatértek eredeti lakhelyükre. Így tett Annah Miler is, aki Sárospatakon egy idegen családot talált a lakásukban,⁴⁹ illetve Katalin Seif is, aki viszont Csehszlovákiából kitelepített németek lakásában lakott.⁵⁰

45 Pintér Marianne, politikai elítélt, visszaemlékezése. HDKE LSZ 2011.920.1.

46 Goldenberg 1996: 88.

47 Vera Danos. 1998.06.20. Ausztrália, 46517.

48 Például Annah Miler, akivel édesanyjával közösen vettek fel jegyzőkönyvet: Müller Ferencné és Révész Ignácné, DEGOB 460.

49 Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192.

50 Katalin Seif. 1997.04.02. USA, 27645.

A fiatal nők közül sokan férjhez mentek, vagy újrَاهázasodtak a háború utáni években.⁵¹ Katalin Seif szintén túlélő férjével 1945 decemberében házasodott össze;⁵² Bán Edit pedig a hazatérése utáni első évben (válás után) kötött házasságot Kiss Sándor egykori munkáltatójával;⁵³ Annah Miler 1948-ig várt a Szovjetunióba hadifogságba elhurcolt férjére.⁵⁴ A háborút követő gyors házasságok után a gyermekek születése is hamar megtörtént: Katalin Seif első gyermeke 1946-ban, második 1949-ben született Csehszlovákiában;⁵⁵ Annah Miler lánya 1950-ben született, amikor a család már Budapesten élt.⁵⁶ Kiss Editnek nem született gyermeke, Gyulai Kató pedig egyáltalán nem ment férjhez.⁵⁷

Furcsának tűnhet a háború utáni megugró házasságkötési és születési számok. Átmenetileg valóban többen kötöttek házasságot, amelynek oka a háború jelentette késleltetés volt. Ez a demográfiai kompenzációs folyamat nem volt jelentéktelen; 1946-ban a házasságkötések száma közel duplája volt az előző évhez képest. A visszatérő zsidó lakosságot tekintve azt lehet megállapítani, hogy a túlélők demográfiai adatait tekintve nőtöbbség volt, azon belül is pedig a reprodukív életkorban lévő nők túlsúlya volt a jellemző. A zsidó férfiak hiánya miatt a vegyes házasságok száma is megugrott a korszakban. Bár úgy tűnhet, hogy sok új család alakult a háború után a meggyilkolt 20 év alatti korosztály miatt folyamatosan csökkent a reprodukciós korba lépők létszáma. Ez pedig a már korábban is csökkenő zsidóság apadását tovább erősítette. Az 1945 után alakult családokban általában csak egy-két gyerek született.⁵⁸

A hazatért túlélők kezdetben mind igyekeztek megteremteni az új élet lehetőségeit, azonban a vizsgált négy esetből hárman az emigráció mellett döntöttek különböző indokok miatt.

Kiss Edit, aki a háború előtt a nagybányai festőiskolában festészetet tanult, a düsseldorfi Művészeti Akadémián pedig szobrász szakot végzett, 1945 után ismét a művészetekhez fordult, hogy fel tudja dolgozni az átélt traumákat. Négy részből álló domborműsorozatot tervezett az újpesti zsinagóga számára, amelyek a deportáltak csoportjait mutatta be. Azonban az emlékmű felavatása előtt már elhagyta az országot, miután 1947 őszén a férjét elbocsájtották állásából. Először Svájcba mentek, majd Casablancába. Itt a barátnői szerint Kiss Edit elvesztette a kapcsolatot a művészi világgal, traumáit nem tudta feldolgozni. Majd 1954-ben egy hirtelen fordulat következett be, amikor Párizsban a *Deportáció* című sorozata nyolc képét bemutatták. Ezután a házaspár Párizsba költözött, ahol Kiss Edit újra próbálkozott a festői pályafutással. 1962-ben, hosszas betegség után, elhunyt a férje; az újabb veszteséget pedig a festőné nehezen dolgozta fel. Londonba költözött, ahol Anna Freud klinikáján dolgozott. Ez a munkakörnyezet azonban teljesen idegen volt számára; a deportálás emléke pedig végig üldözte. 1966-ban öngyilkosságot követett el egy párizsi hotelszobában.⁵⁹

Annah Miler akkor döntött az ország elhagyásáról, amikor az 1956-os forradalom során budapesti lakásukba betörték, és órák hosszat kutattak a házukban. A visszaemlékezéséből csak zavarosan állapítható meg, hogy pontosan kik voltak azok, akik megfélemlítették a családot. Az inzultus után az asszony felkereste az izraeli nagykövetséget, és 1957 júniusában családjával és édesanyjával Izraelbe költözött. Az interjúban kifejti, hogy más helyet nem tud elképzelni a zsidóság számára telepedésre, mint Izraelt.⁶⁰ A holokauszt jelentette megrázkódtatás után, az '56-os forradalom egy-egy antiszemita megnyilvánulása számos túlélőnek az utolsó

51 Karády 2002: 68–75, 83–88.

52 Katalin Seif. 1997.04.02. USA, 27645.

53 Bauer 2010: 40.

54 Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192.

55 Katalin Seif. 1997.04.02. USA, 27645.

56 Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192.

57 Kató Gyulai. 1999.08.17. Magyarország, 50218.

58 Karády 2002: 68–75, 83–88.

59 Bauer 2010: 38–46.

60 Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192.

okot jelentette az ország elhagyására. Így, ebből a szempontból, Annah Miler és családjának története beilleszkedik ebbe a sorba.⁶¹ Annah Miler a deportálás okozta pszichés tünetről is beszámol, mint rémálmok, a tömegben való szorongás, illetve fokozott bizalmatlanság mások felé.⁶²

Katalin Seif, Annah Milerhez hasonlóan, az Izraelbe történő kivándorlás mellett döntött a családjával. Csehszlovákiát elhagyva 1949-ben költöztek ki, és körülbelül három évig éltek Izraelben. Azonban az életkörülmények nagyon nehezek voltak; másfél évig sátorban laktak. Így úgy döntöttek, hogy visszaköltöznek Budapestre, ahová 1952-ben érkeztek meg. Az állam biztosított számukra lakást, és az asszony Csepelen, a Rákosi Művekben helyezkedett el, könyvelőként. 1970-ben a lánya kivándorolt az Egyesült Államokba, akit követni szerettek volna. Férjével három évet vártak az útleveleire, majd emigráltak. Katalin Seif fia is követte a családot, így az asszonynak négy unokája és egy ükunokája született az USA-ban. Az átélt traumák kapcsán a feldolgozásban segített neki, hogy megoszthatta a történetét az unokáival, de igyekszik nem túl sokszor gondolni a múltra.⁶³

A négy vizsgált személy közül csak Gyulai Kató maradt Magyarországon.⁶⁴ Budapesten találkozott az édesanyjával, aki szintén túlélte a holokausztot. Az asszony az államigazgatásban helyezkedett el; a pártközpontban Kállai Gyula osztályán dolgozott, majd a külügyminisztériumba került. Sík Endrének, a Külügyminisztérium politikai főosztályvezetőjének a titkárnője volt. 1950-ben a kínai magyar követségen is dolgozott, azonban innen hamar hazatért. Ezután Hollandiába neveztek ki kulturális attasénak, ahol két és fél évig főleg baloldali szervezetekkel tartotta a kapcsolatot. Azonban véleménye szerint ez gyakran nehéz volt, ugyanis a nyugati országok bizalmatlanok voltak a kommunista rendszerekkel szemben. Hollandiából 1954-ben került vissza, amikor Kállai Gyulát bebörtönözték, és ezzel az ő helye is megszűnt a Külügyminisztériumban. Végül az Élelmiszeripari Minisztériumban helyezkedett el, amely később összeolvadt a Földművelési Minisztériummal. Egészen nyugdíjazásáig a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztériumban dolgozott.⁶⁵

Gyulai Kató szerint az átélt trauma „*sosem rendeződött benne[m]*”, mivel folyton ezzel foglalkozik. Gyakran álmodik a táborokról, és főleg arról, hogy ki akarják végezni. Az asszony tevékenyen részt vett a holokauszt emlékének ápolásában. 1947-ben megírta deportálásának történetét, 1957-től pedig aktív tagja volt a Nácizmus Üldözöttei Bizottságának, ahol napi kapcsolatba került más túlélőkkel. Ezen kívül tagja volt a ravensbrücki nemzetközi bizottságnak is, amely évente rendez találkozót a túlélők számára.⁶⁶

A háború után a túlélők mind más-más életutat jártak be. A traumák feldolgozása is minden érintettnél másféleképpen történt, vagy éppen maradt el, mint Kiss Edit esetében. Látható, hogy a volt foglyok mind szenvednek a holokauszt borzalmaitól, amelynek fizikai tünetei sok esetben elmúltak, azonban a lelkiek megmaradtak.

61 A szabadságharc leverése után körülbelül 20–30.000 zsidó származású személy hagyta el hazánk területét. Azonban nem lehet biztosan állítani, hogy a kivándorlás okaként a felerősödött antiszemitizmust lehetne meghatározni. Valószínűleg ez is jelentős indokként szerepelt, de a folyamat ennél sokkal összetettebb kellett, hogy legyen. A téma kutatói közül többen is úgy vélik, hogy mivel a korábbi években az állam nem engedte a kivándorlást, ezért sokan már régebbi elhatározásukat váltották valóra. A háború után hazatérő zsidók, akik még reménykedtek egy elfogadható élet létrehozásában Magyarországon, valószínűleg rádöbbentek, hogy számukra egyik rendszer keretén belül sincsen jövő. Azok, akik zsidóságukat vallási értelemben szerették volna megélni, a kommunista rendszer egyházellenes politikájában nem kaptak teret; azok, akik pedig éppen zsidó gyökereiket szerették volna levetkőzni, őket folyton származásukkal bélyegezték meg (Standeisky 2004: 174; Kovács 2003: 21).

62 Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192.

63 Katalin Seif. 1997.04.02. USA, 27645.

64 „*Az én hazám Magyarország. Azzal együtt is. Budapestet imádom.*” (Kató Gyulai. 1999.08.17. Magyarország, 50218).

65 Kató Gyulai. 1999.08.17. Magyarország, 50218.

66 Kató Gyulai. <https://www.centropa.org/hu/biography/kato-gyulai> (utolsó letöltés: 2023. november 7).

ZÁRÓ GONDOLATOK

Magyarországról több ezer deportált zsidó nő dolgozott kényszermunkásként Németország területén. Őket főleg a hadiiparban vetették be, ahol nehéz fizikai munkát kellett végezniük. A megterhelő munka és a foglyok neméből adódó nehézségek ellenére azt lehet megállapítani, hogy a női foglyok igyekeztek mindent megtenni az életben maradásuk érdekében. A túlélést, ha nem is biztosította, de elősegíthette, hogy a nők a deportálás előtti életükben szerzett gyakorlati tudásukat a lágerek világában is fel tudták használni.

Sachsenhausen négy külső tábora csak egy példa a sok közül, ahol a Magyarországról deportált foglyokat a német hadiipar számára dolgoztatták. A témát még számos aspektusban bővíteni lehet, ugyanis a férfiakat foglalkoztató táborok, vagy éppen a mezőgazdasági munkások története is kutatásra érdemes feladat.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK ÉS NYOMTATOTT VISSZAEMLEKEZÉSEK

Interjú Magda és Ilona Fodor. 1997.02.28. Magyarország, Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen Archiv BA 413.1.

Interjú Andorné Bleicher. 1997.02.26. Magyarország, Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen Archiv BA 402.1.

Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata. HDKE LSZ 2011.828.1.

Pintér Marianne, politikai elítélt, visszaemlékezése. HDKE LSZ 2011.920.

Vityák Mihályné, sz. Kaiser Hedvig, visszaemlékezése, HDKE LSZ 2011.991.1.

SZAKIRODALOM

Anschütz, Janet – Meier, Kerstin – Obajdin, Sanja 1994: „...dieses leere Gefühl, und die Blicke der anderen...” Sexuelle Gewalt gegen Frauen. In: Füllberg-Stolberg, Claus – Jung, Martina (Hg.): *Frauen in Konzentrationslagern. Bergen-Belsen, Ravensbrück*. Bremen. 123–133.

Bauer, Helmuth 2006: Genshagen. In: Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hg.): *Der Ort des Terrors 3. Sachsenhausen, Buchenwald*. München, 183–186.

Bauer, Helmuth 2010: Bán Kiss Edit. In: Cserba Júlia – Török Marianna (szerk.): *Késői hazatérés. Száműzött művészet. Válogatás Bán Kiss Edit, Mészöly Munkás Béla és Wittmann Zsigmond alkotásaiból*. Budapest, 36–46.

Goldenberg, Myrna 1996: Lessons Learned from Gentle Heroism: Women's Holocaust Narratives. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. (548.) 1. 78–93.

Hopmann, Barbara – Spoerer, Mark – Weitz, Birgit – Brüninghaus, Beate 1994: *Zwangsarbeit bei Daimler-Benz*. Stuttgart.

Karády Viktor 2002: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest.

Kovács András 2003: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő* 3. 5–39.

Ringelheim, Joan 1985: Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research. *Signs. Journal of Women in Culture and Society* (10.) 4. 741–761.

Standeisky Éva 2004: Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv* 12. Budapest, 147–186.

VIDEÓINTERJÚK A DÉL-KALIFORNIAI EGYETEM SOÁ ADATBÁZISÁBÓL

- Olga Sternberg. 1995.11.13. USA, 8664.
- Martha Sorger. 1996.05.08. Kanada, 14954.
- Katalin Stark. 1998.08.27. USA, 46127.
- Ilona Surányi. 1996.01.26. Németország, 8663.
- Magda Stone. 1996.02.11. USA, 11980.

- Elza Lax. 1996.07.15. Kanada, 17107.
- Vera Katz. 1996.08.05. USA, 18203.
- Katalin Seif. 1997.04.02. USA, 27645.
- Theresa Gericke, 1997.08.05. Egyesült Királyság, 32466.
- Vera Danos. 1998.06.20. Ausztrália, 46517.
- Beck Jenőné. 1999.08.27. Magyarország, 50287.
- Ágnes Rezsőné Bartha. 2000.03.13. Magyarország, 50731.
- Éva Kris. 2000.06.07. Magyarország, 50950.
- Valerie Czutrin. 1996.11.13. Kanada, 22782.
- Rose Samet. 1995.07.25. Kanada, 4342.
- Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192.
- Emilia Josef. 1995.07.21. Ausztrália, 4165.
- Kató Gyulai. 1999.08.17. Magyarország, 50218.
- Helena Martineková. 1996.08.15. Szlovákia, 18528.
- Blanka Weltman. 1997.09.26. Kanada, 33569.
- Elizabeth Forbat. 1998.06.19. Ausztrália, 43781.
- Eva Mandula. 1995.12.21. USA, 13713.
- Szász Jenőné. 1999.08.24. Magyarország, 50291.
- Violet Adler. 1996.03.12. USA, 10108.
- Erika Goodstein. 1995.11.08. USA, 8447.
- Rose Ross 2000.09.24. USA, 51156.

DEGOB JEGYZŐKÖNYVEK

- Engel Anna, DEGOB 3577.
- Kun Sándorné, Giesser Etelka, Kopp Gabriella, Robert Veronika, Pollacsek Ferencné, Szőke Györgyi, Gottlieb Márta és Lantos Vera, DEGOB 2494.
- Müller Ferencné és Révész Ignácné, DEGOB 460
- Rochlier Judit, DEGOB 508.

HONLAPOK

- Das System der Funktionshäftlinge: <https://www.mauthausen-memorial.org/de/Wissen/Das-Konzentrationslager-Mauthausen-1938-1945/Das-System-der-Funktionshaeftlinge> (utolsó letöltés: 2023. október 21).
- Kató Gyulai. <https://www.centropa.org/hu/biography/kato-gyulai> (utolsó letöltés: 2023. október 21).